

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ

(ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ) ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԸՍՏ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ՎԱՆԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ

—

Այժմն դառնանք Արամի ոչ պակաս նշանաւոր յաջորդին։ Սարգուրի I-ի նշանաւոր գործերից մինն էր անկասկած և Ուրարտուի իշխանութեան կեդրոնի Արաքսի ափերից Ասորեստանին մօտ վանայ լճի ափին փոխադրելը, որի արեւելեան ափին՝ վանի արձանագրութիւնների համաձայն՝ հիմնուած էր Տոսպ (ներկայ Վան) քաղաքը, իսկ ինչ կը վերաբերի Բիայնա երկրին, որտեղ այդ քաղաքն էր գտնուում, նա կարող էր շատ հին ժամանակներից Արաքսի վերայ գտնուող Ուրարտուի հետ անբաժան կապուած մի երկիր լինել և մինչև անգամ նրան որպէս կեդրոն ծառայել ⁵⁹)։

Ամենայն հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ ոչ թէ քաղաքական պայմաններն էին Բիայնան Ուրարտուի երկիրների մէջ առաջնակարգ տեղ տալիս, այլ կրօնական (կուլտը)

59) Եթէ ուզենանք արձանագրութիւնների քանակութեամբ որոշել Բիայնա երկրի տարածութիւնը, կը տեսնենք որ այդ գաւառը, որտեղ մեծ քանակութեամբ արձանագրութիւններ են գտնուում, այնքան էլ մեծ չէ։ Նորա սահմաններն են՝ հիւսիսից Ալա-դաղը, հարաւից Էրտեղ դաղը, արեւելքից Վոտուրը, իսկ արեւմտքից Վանայ լիճը։

պաշտամունքը: Բիայնա երկրում, կամ նորան մօտ, գտնուում էր Ուրարտուի կրօնական պաշտամունքի տեղը, չաստուածներից ամենագլխավորի՝ Խալդի չաստուածոյ բնակութիւնը. Բիայնա անուան հետ մենք հանդիպում ենք մի ուրիշ Խալդինա անուան, որը տրուում էր նոյն երկրին և նշանակում Խալդի չաստուածոյ երկիր ⁴⁰⁾: Ուրարտուի ժողովրդի համար այդ սուրբ երկիրը Բիայնա աշխարհի միայն մի առանձին գաւառ էր, և կարող է պատահել, որ Ուրարտուի թագաւորները շատ հին ժամանակներից իրանց իրաւունք էին համարում կրել այդ քաղաքականապէս աննշան երկրի տիտղոսը ազգային - կրօնական տեսակէտից: Բայց, իհարկէ, պատճառը այդ կրօնական միտումները չէին, որ Ուրարտուի թագաւորներին հարկադրեցին տեղափոխել իւրեանց պետութեան ծանրութեան կեդրոնը հիւսիսից հարաւ, այլ բուն պատերազմական տեսակէտն էր, որ նոցա ներշնչեց այն եռանդոտ քաղաքականութիւնը Ասորեստանի վերաբերութեամբ, որին Արամից սկսած արդէն հետեւում էին Ուրարտուի թագաւորները: Իրան պաշտպանողական գիծը Ուրարտուից և Արաքսից տեղափոխելով Եփրատ գետի վերայ, նոքա պաշտպանութեան զօրութեան և յարմարութեան համար կարիք զգացին հարաւ տեղափոխելու և իրանց մայրաքաղաքը նորանից մի նոր յենագէտ ստեղծելու Ասորեստանի դէմ: Տեղը շատ յաջող էր ընտրուած, նա մի միապաղաղ ժայռ էր երեք կողմից լեռնաշղթաներով շրջապատուած, իսկ արեւմտեան կողմից տարածուում էր վանայ լիճը: Ուրարտուի թագաւորը, վան փոխադրուելով, արդէն հէնց այդ բանով պարզ որոշեց իւր նպատակը՝ — հաստատել իւր զօրութիւնը հարաւում և միւսնոյն ժամանակ լինել

40) Վանի շրջակայքում գտնուած արձանագրութիւնների մէջ շատ յաճախ գործ է ածուում Hal dina երկիր, (գուցէ նաև քաղաքի անուն է). Սէյս, V, 13. XI, 3 և մանաւանդ XVI, 2. 4. 5. 6 և ուրիշները: Ամենուրեք այդ տեղը հանդիսանում է ինչպէս կրօնական պաշտամունքների մի կեդրոն և Վան քաղաքից, համարեա, անբաժան:

տէր նաև հիւսիսի և միորև է կողմից իրեն վրայ յարձակուելիս անմատչելի համարել իրան: Տոսպ քաղաքը անկասկած գոյութիւն ունէր և մինչև Սարգուրի I-ը, թէև կարող է պատահել, որ ուրիշ անուն եղած լինի, այսինքն Ալնիունու, որովհետև այդ անունով քաղաքի շինութեան մասին խօսում է իւր երկու արձանագրութիւնների մէջ էլ Սարգուրի առաջինը. այդ արձանագրութիւնները գտնուեցան Վան քաղաքում և գրուած են Ասորեստանցոց լեզուով⁴¹): Բայց նորա արձանագրութիւնների մէջ չեն յիշում ոչ Տոսպը և ոչ էլ Բիայնան, այլ այդ բանի փոխարէն նա Ասորեստանական տեսակէտից և նորա գիտնական արտայայտութեան համաձայն իրան անուանում է Նաիրի թագաւոր, որ անորոշ կերպով հիւսիսային Ժողովուրդների իշխան կընշանակի: Աւելի նշանաւորն այն է, որ նա Ասորեստանի թագաւորից փոխ է առնում և այս արքայական տիտղոսը, որ նոքա բաբելականի հետ զուգընթացաբար կրում էին, այսինքն՝ մեծ թագաւոր, հզօր, թագաւոր տիեզերաց (sar kissati), թագաւոր թագաւորաց, որին բոլոր միւս թագաւորները հարկ են տալիս, և այլն: Բաբելոնի թագաւորներն այս տիտղոսին աւելացնում էին նաև թագաւոր Թումերի և Ակկադի, ինչպէս այդ անում էին Ասորեստանի թագաւորները, երբ նրանք իրապէս տէր են դառնում Բաբելոնի, իսկ sar kissati տիտղոսը թէ մէկ և թէ միւս երկրի թագաւորները անխտիր գործ են դնում: Որովհետև այդ վերջին տիտղոսը՝ sar kissati է (բառացի թագաւոր տիեզերաց): Ասորեստանցիները «Ասորեստանի թագաւոր, տիտղոսից առաջ էին գործ դնում և այդ բանը Ասորեստանական երկրում մնում է միանգամայն անբացատրելի, ուստի հաւանական է, որ նա փոխ էր առնուած Ասորեստանից աւելի հին թագաւորութիւնից, որի աւանդութիւններն Ասորեստանցիք տեղափոխել էին իրանց զգգային թագաւորութեան վերայ: Արդեօք Վանի թագաւորին հասկանալի էր այդ տիտղոսի ամբողջ նշանակութիւնը, թէ՞ մեքենայաբար փոխադրեց այն իւր վերայ, ա-

41) Սէյս, № 1 և II.

ռանց նորա մասերի նշանակութեան վերայ ուշադրութիւն դաձ. ր
 նելու, այդ իսկապէս մի երկրորդական հարց է, միայն այն է
 նշանաւորը, որ Ուրարտուի թագաւորը Նախնի անունը (терминъ)
 հակադրում է Ասորէական անունն և իւր վրայ է առնում Ասորե-
 ստանի գահի բոլոր առաւելութիւնները բացի «Ասորէի և Ա-
 ֆալի Լագաշ» տիտղոսից, որը և Ասորեստանի թագաւորները
 միշտ չէին գործածում: Այդ ձևով և այն էլ Ասորեստանական
 լեզուով իրոյց տրուած արձանագրութիւնները ասորեստանցի-
 ների համար իսկապէս մի մարտահրաւէր պէտք է լինէր և տի-
 եղերքի վերայ իշխելու իրաւանց յայտարարութիւն: Ախալ կլի-
 նէր, եթէ կարծէինք որ այդպիսի տիտղոսներով՝ Լագաշը Լա-
 գաշէնէն, որին Բուր Լագաշէնը հաղթէր Կալիս, իրեն կոչելու
 մէջ, արտայայտւում է մի թոյլ ժողովրդի, դատարկ սնապար-
 ծութիւնը, այդ բանը, եթէ միայն բառացի հասկանանք, ասորե-
 ստանցոց համար էլ չափազանցութիւն կլինէր, որովհետեւ Ա-
 սորեստանին էլ երբէք Բուր թագաւորները հարկատու չեն ե-
 դել, այլ այդ ձևը վկայում է մի որոշ տիտղոսի հետ միացած
 բարձրագոյն իրաւանց մասին:

Վանի թագաւորները ասորեստանցւոց նման ամենայն լրջու-
 թեամբ ընդունում էին իրանց մեծ ինքնակալներ, որ կոչուած
 էին աշխարհիս բոլոր թագաւորութիւններն ու իշխանութիւն-
 ներն իրենց հնազանդեցնելու: Իրաւանց այդ գիտակցու-
 թիւնը երևան եկաւ ոչ թէ նոցա կողմից իրենց զօրութիւնն
 ընդունելու շնորհիւ, այլ մի ընդարձակ ինքնակալութեան մա-
 սին ելած այն աւանդութիւնների, որ նոքա ժառանգել էին
 աւելի հին պետութիւններից: Եթէ համաձայնենք Գերմանացի
 գիտնական Վինկլերի հետ, որ sar kissati տիտղոսը Ասորեստան-
 ցիք փոխ են առել հիւսիսային Միջագետքում եղած և Ասորես-
 տանի զօրեղ միջոցին անյայտացած Խառանի թագաւորութիւ-
 նից, որ գտնւում էր Խաբուրի և Եփրատի մէջ⁴²⁾, այն ժամա-
 նակ կարելի է ենթադրել, որ Քեռապուց հետ հարեան թագա-

42) Untersuchungen zur altorientalischen Geschichte, 79 երեսից.

ւորութեան մասին եղած աւանդութիւնները գեռ գոյութիւն
ունէին հիւսիսային ժողովուրդների մէջ և Ասորեստանի թա-
գաւորներից գործածած դարձուածները կենդանի նշանակու-
թիւն և միտք ունէին նաև վանի թագաւորների համար այն-
պէս, ինչպէս և Ասորեստանցիների: Այսպէս թէ այնպէս, Ու-
րարուի թագաւորների յետագայ պատմութիւնը փաստօրէն
հաստատում է նոյա կողմից յայտարարուած տիեզերքի վերայ
իշխելու իրաւանց իրականացումը:

Վերոյիշեալից պարզ երևում է, թէ Ուրարուի և Նաիրի ժո-
ղովրդի մէջ որքան տարածուել և խոր արմատներ էր թողել
Ասորա-բաբելական քաղաքակրթութիւնը: Այդ բանը չի կարե-
ւի միայն Արամի և Սարգուրի I-ի ունեցած պատերազմներին և
քաղաքական յարաբերութիւններին վերագրել, թէև նոքա այդ
բանին շատ են նպաստել: Անհրաժեշտ է ենթադրել, որ և այդ
հիւսիսային ցեղերը, եթէ ոչ այնպէս, ինչպէս Ասորիքը, Պա-
ղեստինէն ու եգիպտոսը Քրիստոսից 15 դար առաջ, բայց յա-
մենայն գէպս գտնուում էին բաբելական քաղաքակրթութեան ան-
խուսափելի ազդեցութեան տակ: Բաբելական լեզուն, ինչպէս
այդ երևաց էլ—(Ամառնոցում 43) գտնուած արձանագրութիւն-
ներից, այդ ժամանակներում կրթութեան և միջազգային յա-
րաբերութիւնների լեզուն էր: Ներկայումս մենք ունինք Մի-
ջագետքի հիւսիսային՝ գուցէ Ուրարուին ցեղակից ժողովուրդ-
ներից մինի Թուշրաթի թագաւոր Միոանի Ասորեստանի գրե-
ւով գրութիւնները իրենց մայրենի լեզուով գրուած 44): Սար-
գուրի I-ի ասորեստանական արձանագրութիւնները մեզ աւե-
լի բան են ասում քան Մեռանիները, վերջիններս պատկա-
նում են քաղաքագի ոսկան յիշատակարան՝ երի կարգին և կարող

45) H. Winckler, Der Tantaufund von El-Amarna, Berlin 1889—90.

44) Jbid. № 17-ը ներկայացնում է Թուշրաթի ահագին արձանագրու-
թիւնը իւր երկրի լեզուով: Ուսուցչապետ Սէյսը, որը փորձ փորձեց վեր-
ծանել այդ արձանագրութիւնը, գտնում է ազգակցութիւն Վանի լեզուի
հետ, Zeitschrift für Assyriologie V, B. August. 1890, 266 երեսից:

էին օտար լեզուով գրուած լինել. մինչդեռ Սարգուրիի յա-
րատեալ արձանագրութիւնները, ոչ թէ օտարազգիներէ, այլ իւր
Ժողովրդի համար էին և ի յիշատակ յետագայ սերունդներէ: Պէտք
է ենթադրել, որ այդ լեզուի գիտութիւնը ոչ թէ միայն բաւական
ինն տարածուած էր, այլ որ կային ասորեստանական ուսումնա-
կանութեան կեդրոնները և գրականական պահարաններ, որտեղ
պահոււմ էին կառէ այն տախտակները, որոնցով կարելի էր այդ
արձանագրութիւններ փորագրելու հմտութիւն ձեռք բերել ⁴⁵⁾:

Արամէի և Սարգուրի I ջանքերով, ինչպէս ասացինք, Ուրարուի
սահմանները պաշտպանուած էին ասորեստանցոց յարձակումնե-
րից: Եւ իրաւ, Սաղմանասար թագաւորի յաջորդների՝ Շամշի—
թամանի (825—812) և Թաման—Ներասի III ի (812—783) թա-
գաւորութեան ժամանակ մենք այլևս չենք տեսնում Ուրարուի
վերայ յարձակումը, թէև նոքա երկուսնէլ՝ առաջինը 13 և երկ-
րորդը 28 տարուայ թագաւորութեան միջոցին հիւսիսի, Ուրար-
ուի նուաճումը իրանց ամենանշանաւոր խնդիրնէին համարում:
Չնայած այս թագաւորների տարեգրութիւնների աշխատութեանը,
մենք հնարաւորութիւն ունենք շատ ճշտիւ որոշելու նոցա քաղա-
քականութեան հիմնական ուղղութիւնը և նրա հետեւանքները:
Շամշի=Թամանի տարեգրութիւններն իրենց մէջ պարունակում
են նորա չորս արշաւանքների պատմութիւնը որոնցից երեքը Նա-
իրի դէմ էին: Պատերազմական գործողութեանց անպարէզը,

45) Վանի հարաւ - արեւելեան կողմ գտնուող Թուրաք - գալէ բլուրը
ներկայացնում է մի քաղաքի մնացորդներ, որը Ասորեստանցոց շինու-
թիւնների ձեռք աղիւսից էր շինած. այստեղ գտնուեցան զանազան իրեր
և արձանագրութիւններ, որոնք ասորեստանական ծագումն ունին: Որ ա-
սորեստանական հին գրութիւնների պահարանները Եգիպտոսում (Էլ—
Ամառնայում) գտնուածի նման, պէտք է եղած լինին և հիւսիսում, որ-
տեղ ասորեստանական քաղաքակրթութեանը նոյնքան էր տարածուած,
որքան և Եգիպտոսում. այդ բանը պարզուեց Եգիպտոսում արած գիւտից
յետոյ. Այս հանգամանքը հնագիտական ապագայ յետախուզութեանց
միջոցին պէտք է ի նկատի ունենալ:

որը սկզբներում գտնւում էր հեռու հիւսիսում, այժմ տեղափոխուած էր հարաւ, Ասորեստանին մօտ սահմաններում: Երեւում է, որ Նաիրի Ուրարտուին ցեղակից բոլոր ժողովուրդները, հզօր Ուրարտուի խրախուսանաց և արթնացուցիչ օրինակի շնորհիւ մի հոգի եղան և կենդանի պատ կազմեցին Ուրարտուի և Ասորեստանի մէջ, իւր թագաւորութեան սկզբի տարում նա փորձեց նուաճել Նաիրի երկիրները հիւսիսարեւմտեան կողմից՝ Եփրատի ուղղութեամբ, սակայն ոչ թէ Ուրարտու մոնելը չը յաջողուեց նորան, այլ ըստ երեւոյթին չը հասաւ և Եփրատին, չնայած որ նորա գործողութիւնները տարածւում էին մինչև Կերխեմիշը (գարգամիշը), որին Նաիրի երկիրներից մինն է համարում: Այս պատերազմի մասին եղած տեղեկութեան համառօտութիւնը պարզ ապացոյց է նորա անյաջողութեան. նորա յարձակումը Նաիրի այդ մասի վերայ ինչպէս երեւում է, ընդհատուեց հակառակ կողմի՝ Ուրմիոյ և Կասպից ծովի եղած բնակիչների խռովութեամբ: Շամշի Թամանի տարեգրութիւնների մէջ իրար հետեւում են երկու արշաւանքներ ամեն մանրամասնութիւններով և պերճախօս ապացոյց են այն կենդանի ոգևորութեան, որով բռնուել էին այդ երկիրները: Ոչ թէ Ասորեստանի սահմանների մօտ եղած Խիրսինա, Իշպինա (երկուսն էլ կոչուած են իրենց կառավարիչների անունով), Խուբուշիկեան, Սունբէյն, Մանան, Պարշուան գաւառները, այլև Կասպից ծովի և Մարաստանի մօտ եղածները՝ ինչպէս մի հոգի ոտքի ելան: Նոցա մէջ աչքի է ընկնում Մաթայ երկիրը ⁴⁷, երեւի Միդեան (Մարաստանը), բայց ոչ թէ հնդկաւրոպական, այլ ալադօզիական (Արատեան), ինչպէս այդ երեւում է նրանից, որ նա հանդէս է գալիս վերոյիշեալ երկիրների մէջ ⁴⁸): Տարեգրութեանց վրայ հիմնած

47) Այս բառը մեզ թւում է վրացերէն. Մաթա, մաթայի-նշանակում է սար, որից ծագում է Մաթիուլի կամ Մաթիէլի գոյականը, որ նշանակում է սարնցիք—լեռնցիք:

48) Համեմատել Բաման և Նիրարի արձանագրութեան Elipi, Harhar, Aresias, Mesu, Madai, Gizilbanda, Munna, Parsua, Allabria, Abdadana և ուրիշների հետ:

շատ գթուարէ որոշել, թէ որքան յաջողէին այդ արշաւանքները, բայց հետեանքներից երեւում է որ նորա չը բացին Ասորեստանի թագաւորի առաջ Ուրարտուի և մանաւանդ Միջերկրական ծովի ափին եղած երկիրների մուտքը, որ հիւսիսում ունեցած անյաջողութիւնների ժամանակ միանգամայն անհնար էր նոցա համար: Նորա թագաւորութեան մնացած մասը մեզ յայտնի է Էպոնիմների օրէնրստութեան յաւելուածներից, որտեղից իմանում ենք, որ հիւսիսի վերայ նոր արշաւանքներ այլևս տեղի չունեցան 49): Նորա յաջորդ Բաման - Նիարի արձանագրութիւններն աւելի համառօտ են նրանցից, մենք գիտենք, որ այդ թագաւորը միայն մի արշաւանք գործեց Նաիրի գէմ, որը նորա հօր Մեաիայում 50) ունեցած արշաւանքի կատարեալ կրկնութիւն էր. բայց Էպոնիմների նոյն օրէնստրութիւնից մենք տեսնում ենք, որ նա իւր 28 տարուայ թագաւորութեան ընթացքում ոչ մի անգամ Ուրարտու երկիր չըմտաւ և միայն միանգամ անցաւ Եփրատ գետը Ասորիքի Արպագ քաղաքը մտնելիս: Նորա պատերազմական գործողութիւնների մեծ մասը կեդրոնացած էր հիւսիսարեւելեան կողմում Ուրմիոյ և Արաքսի մէջ գտնուած Մանա և Խաբուշիա՝ Նսիրի երկիրներում: Այստեղից կարելի է եղբակացնել, որ արեւելեան Նաիրի հետ ամբողջ քառասուն տարուայ կռիւը ուղղակի հետեանքն էր Նսիրի ժողովրդների վանայ լճի արեւելեան ափին կազմած անմատչելի կեդրոնի, որը Տիգրիս գետի ափին եղած Սիմական թագաւորութեան գէմ բարձր պարզել էր Ալարոգիական (Արարատեան) ժողովուրդների գրօշակը:

Այս ժամանակաշրջանին վերաբերեալ ասորեստանական աղբիւրների աշխատութիւնը բաւականաչափ լրանում է վանի թագաւորների իրենց մայրենի լեզուով թողած արձանագրութիւններով: Շամշի — Բամանի և Բաման — Նիարի թագաւորութեանց համապատասխանում է վանի թագաւորներից երկուսի Սարգուրի I նի

49) II Rewl. 68, 69, III Rawl., 1 Friedrich Delitzsch, Assirische Lesestuke 37—91.

50) I Rawl. 35, № I.

որդի Իշպուհինիի և սորա որդի Մինուախ 51) թագաւորութիւնը: Առաջնի սակաւաթիւ՝ ընդամենը հինգ արձանագրութիւններէց 52) մենք իմանում ենք, որ նա իւր կեանքի վերջին տարիներում իրեն կառավարչակից դրեց Մինուապին: Նորա արձանագրութիւններից մինը 53) գտնուած է Քելիշին անցքի մօտ քարէ սեան վերայ, Բովանդիսի և Ուշնէյի մէջ տեղը՝ Ուրմիոյ լճի հարաւարեմտեան կողմում՝ վերին Ձարի մօտ: Արուհետեւ և վերին Ձարը անմիջապէս մօտում էր Ասորեստանի սահմանները և այդտեղից արդէն բացւում էր յարմար և կարճ ճանապարհ դէպի Ասորեստանի բոլոր մայրաքաղաքները՝—Աշուր, Կալաշ և Նինուէ, ուստի այդ բանով կարելի է չափել այն վտանգը, որում դրուած էր Ասորեստանը Վանի թագաւորի այդպիսի համարձակ շարժումով: Սորանով բացատրւում է այն, թէ ո՞վ էր Նաիրի (ժողովուրդների) ցեղերին Ասորեստանի դէմ կանգնեցնելու պատճառը և ինչո՞ւ այդքան երկար ժամանակ ասորեստանցիների ուշքն ու միտքը դարցրած էր իրեն երկրի սահմանները հիւսիսարեւելեան կողմից անխտանգ դարձնելու վերայ: Իշպուհինիի ուրիշ արշաւանքների մասին մենք բան չգիտենք, բայց պէտք է եղած բազմաթիւ փաստերից եզրակացնենք, որ նորա, գուցէ երկարաւե թագաւորութեան միջոցին շատ բան էր կատարուած տէրութեան զօրութիւնը ընդարձակելու վերաբերութեամբ: Վանայ ժայռի արեւելեան կողմում նա շինեց մի նոր ամրոց, ժայռի մէջ փորած մի ահագին քաղաք, (ներկայումս Մհերի դուռը՝ Meher-Kapussi), ահա այստեղ՝ ժայռի վերայ նա թողել է 1 1/2 սաժէն բարձրութիւն ունեցող մի ահագին արձա-

51) Մինուան պէտք է որ մեր Մանաւազը եղած լինին ինչպէս այդ պարզ երևում է այդ երկու անունների նոյնութիւնից, իսկ թէ Իշպուհինին մեր թագաւորներից որն է, այդ մի դեռ անլուծելի խնդիր է ներկայանում, իսկ Սարգուրինին մենք կարող ենք ընդունել Արա գեղեցկի տեղ, եթէ ընդունենք, որ այդ անունը Ս—Արա—Դուրին է. բայց թէ ինչո՞ւ սկզբում ընկել է Ս. ձայնը, այդ մեզ համար անբացատրելի է. Ծան. թ. ոգ.

52) Ուէյս, № № 111—VI և LVI.

53) № LVI. Այս արձանագրութիւնը պատկանում է Իշպուհինին ու Մե-նուաին, երբ վերջինս կառավարչակից էր իւր հօրը.

նագրութիւն, որով նա անմահացնում է իւր յիշատակը իրեն մոցրած երկրի կրօնական ծիսակատարութիւնների կազմակերպութիւնով⁵⁴): Այդ արձանագրութիւնից մենք իմանում ենք, որ նա իւր շինած քաղաքում ստեղծեց մի ամբողջ տաճար (ժողովածու) Ուրարտուի բազմաթիւ չաստուածների, որոշելելով նոցա նուէրները: Այստեղ ներկայանում են Նաիրի զանազան աստուածներ և նոցա միացումը ցոյց է տալիս Նաիրի թագաւորի իշխանութեան այդ ժամանակուայ ընդարձակութիւնը: Տեղական աստուածների շարքը սկսւում է Քալդինա երկրի աստուածներով, որը ինչպէս ասացինք, վերջերումս պարզուեց որ Բիայնան է (Biaï—Ոձ, որ իսկապէս նշանակում է Բիային պատկանող երկիր, որը հաւանականաբար հին աստուածներից մինն էր), ապա հետևում են արդինայ կամենու քաղաքների և չորրորդ տեղում Տասբի կամ Վան քաղաքի չաստուածը: Սորանից երևում է, որ ոչ Տոսքը և ոչ էլ մանաւանդ Բիայնան ինքնըստինքեան մի նշանաւոր դեր չէին խաղում կրօնական պաշտամունքի կողմից (միայն խալդինին մօտ լինելը կարող էր նոցա կրօնական պաշտամունքի կողմից նշանակութիւն տալ): ապա գալիս են Արծուինի, Երիդիա, Ուիշենի, Ալգոնի, Սուինի, Ատկանա, Նիսիադուրունի և Բաբանի: Սոքա բոլորն էլ, ինչպէս երևում է Ուրարտուի երկիրներն են կամ որ նոյնն էր այդ ժամանակաշրջանում՝ Բիայնան: Մենք ճշգիւ չը գիտենք այդ երկիրների դիրքը, միայն վերոյիշեալից կարող ենք եզրակացնել, որ իշպուինին իւր թագաւորութիւնից կամենում էր ստեղծել Նաիրի ժողովուրդներից ոչ թէ միայն քաղաքական, այլ և ազգային—կրօնական միութեան մի կեդրոն: Եթէ վերոյիշեալ երկիրների միացումը նորա թագաւորութեան հետ առանց պատերազմի չէր, (Արդինիի նուաճման մասին խօսւում է Կելիշինի արձանագրութեան մէջ) այնու ամենայնիւ պէտք է կարծել, որ նորա իշխանութիւնը նուիրուած էր ոչ այնքան իւր թագաւորութիւնն ընդարձակելուն, որքան ներքին միութեան և չաստատուելուն և զօրացնելուն:

Թարգ. ԵՂԻՇԷ Վ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ:

54) № V. Բնագիրը կրկնուած է երկու անգամ: